

21. *Ченцов В. В.* Академік Яворницький під моральним пресом радянських спецслужб наприкінці 1920 – 1930-х років / В. В. Ченцов, В. В. Іваненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Вип. III. – Д., 2005. – С. 60–74.

22. *Шаповал І.* «Слово...» покладіть мені під голову» / І. Шаповал // Вітчизна. – 1981. – № 6. – С. 184–188.

23. *Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність* / М. М. Шубравська. – К., 1972.

24. *Шубравська М.* Історик і митець / М. Шубравська // Вітчизна. – 1968. – № 9. – С. 195–202.

25. *Яценко Л. Г.* Дух ушедшей эпохи / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 09.11.2010

УДК 94(477)303.446

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України, м. Дніпропетровськ

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І КОБЗАРИ

Висвітлюється роль Д. І. Яворницького в популяризації і пропаганді кобзарського мистецтва, поліпшенні репертуару та техніки виконання, відродженні цього старовинного і самобутнього виду епічної народної творчості.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, кобзарі, І. М. Шаповал, О. Г. Слостьон, П. О. Куліш.

Освещена роль Д. И. Яворницкого в популяризации и пропаганде кобзарского искусства, улучшении репертуара и техники исполнения, возрождении этого старинного и самобытного вида эпического народного творчества.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, кобзари, И. М. Шаповал, О. Г. Слостьон, П. А. Кулиш.

The role of D. I. Yavornytsky in popularization and propaganda of the Ukrenian kobzar art and making of kobzar repertoire are showed.

Key word: D. I. Yavornytsky, the Ukrainian kobzar art, kobzar repertoire, popularization and propaganda, I. M. Shapoval, O. G. Slastion, P. O. Kulish.

Українське кобзарство – своєрідний глибинний пласт національної, музичної пісенної духовної культури нашого народу. Їх витоки сягають глибини віків часів Київської Русі. Першими історично відомими співцями були легендарний Боян із «Слова о полку Ігоревім», створеного в 1187 р. За підрахунками академіка Б. О. Ри-

бакова, Боян жив приблизно в 1036–1079 рр. [11, с. 79]. «Волинський літопис» від 1242 р. згадує «славетного співака Митуса, який колись із гордістю не хотів служити князю Данилові» (Галицькому. – В. М.) [10, с. 400]. Найвищою розвитку цей вид поетичного самовираження найтрагічніших і найславетніших сторінок буття українського народу досяг у часи славетних походів і битв запорозького козацтва.

У 1900 р., Д. І. Яворницький влучно підмітив: «Українські козаки в годину війни були воїнами, у мирний час – поетами та музикантами» [15]. Сліпці-кобзарі протягом віків оспівували подвиги мужніх героїв багатовікової жорстокої боротьби українського народу проти турків-яничар, татарських бусурманів-людоловів, польсько-шляхетських загарбників і поневолювачів, муки і страждання запорожців у неволі на галерах-каторгах, їх непереможне прагнення вирватися на свободу («на тихі води, на ясні зорі»). Особливу роль в українському житті кобзарі відігравали в XV–XVIII ст., надихаючи козаків патріотичними піснями на військові сухопутні та морські походи і гайдамацькі повстання [7, с. 1056, 1057]. Дослідники одностайні: епічні думи та історичні пісні створювалися учасниками битв та походів безпосередньо під час описуваних подій або незабаром після них [8, с. 179; 15; 9, с. 16]. Повернувшись на Січ, кобзарі бралися за кобзи, згодом бандури і прославляли наймужніших та найхоробріших. Кобза в XV–XVI, бандура в XVII–XVIII ст. були найулюбленішими музичними інструментами українців. Виконавців дум на кобзі стали називати кобзарями. Особливо талановиті козаки-співці ставали військовими співцями, прославляючи бойові подвиги побратимів. Кобзарями ставали й ті, хто втратив зір у битвах чи внаслідок хвороб [6, с. 177].

Протягом століть українські сліпі Гомери співали епічно-героїчні думи та історичні пісні. Вже у XVI ст. вони користувалися широкою популярністю в Україні і Польщі [9, с. 17]. Перший запис дум та історичних пісень здійснено в 1803–1805 рр. істориком і етнографом Василем Ломиковським (1778–1845) – через 30 років після ліквідації Запорозжя. Завдячуючи йому, до нас дійшли 13 дум і три історичні пісні. В 1814 р. етнографічну естафету підхопив помічник попечителя Харківського університету князь Микола Цертелєв (1790–1869). Платон Лукашевич (1809–1887) записав і в 1836 р. видав збірник українських і галицьких пісень. У 1833 р. майбутній знаменитий філолог-славист Ізмаїл Срезневський (1812–1880), перебуваючи на посаді домашнього вчителя в с. Варварівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії у відомій аристократичній сім'ї баронів Франк, записав від кобзарів і старих дідів декілька дум та історичних пісень. У 1833–1838 рр. вони були опубліковані на сторінках шести книг «Запорозької старини». В 1827, 1834 та 1849 рр. видав зібрані українські народні пісні перший ректор Київського університету св. Володими-

ра Михайло Максимович (1804–1873). Із великої кількості етнографів першої половини XIX ст., які зробили значний внесок у збереження народних перлин, назвемо лише Миколу Маркевича (1804–1846) та Пантелеймона Куліша (1819–1897).

Глибокий знавець і палкий прихильник кобзарської музики і співу як своєрідного національного виду народного мистецтва, «кобзарський батько» Д. І. Яворницький (1855–1940) почав цікавитися фольклором ще в студентські роки. Навчаючись у Харківському університеті, він зібрав понад тисячу народних пісень [13, с. 150]. Тема кобзарства і кобзарів займає вагоме місце в творчих планах Дмитра Івановича. Особливо успішною вона стає після переїзду вченого на постійне проживання на територію колишнього Запорозжя в Катеринослав. Справі пошуку і збирання пісенних народних скарбів сприяли посада директора історичного музею імені О. М. Поля, високий авторитет науковця і глибокого знавця теми, толерантний і доброзичливий характер, вміння сходитись з людьми і викликати на відверту розмову. Вчений розшукував і заохочував до праці народних виконавців героїчного епосу, підтримував їх матеріально, організовував з їх участю концерти у різних містах України. Зрозуміло, що найчастіше вони відбувалися в Катеринославі та на його околицях. Дмитро Іванович сприяв популяризації і пропаганді кобзарського виконання серед народу, поліпшенню репертуару та техніки виконання і, що найважливіше, відродженню цього старовинного співу. До цієї справи подвижник залучив своїх друзів та знайомих, відомих учених Я. П. Новицького (1842–1925); М. Ф. Сумцова (1854–1922); О. Г. Сластьона (1855–1933) – художника, етнографа, який записував на фонограф співи і гри кобзарів. Він же був автором декількох робіт про сліпих співців і організатором першої селянської капели бандуристів імені Т. Г. Шевченка. Завдяки його пензлю і олівцю до нас дійшли портрети 28 кобзарів.

Практично перед кожним концертом кобзарів учений виступав із рефератами і лекціями, присвяченими цьому своєрідному виду національного мистецтва. Назвемо лише деякі з них: «Про кобзарів, бандуристів та лірників», «Народні музики-кобзарі». В 1926 р. вийшла в світ чи не єдина в цій галузі робота «Українське кобзарство». Це був підсумок багаторічної праці.

Вчені прекрасно розуміли величезне естетичне та історичне значення українських дум і вплив на маси їх виконавців. Велика заслуга Д. І. Яворницького у справі моральної та матеріальної підтримки кобзарів [9, с. 38]. Вони долали перепони з боку царського уряду. Державці всіляко переслідували сліпих співаків, не зупиняючись перед фізичною розправою, арештами, поломкою інструментів, висилкою в адміністративному порядку на місце постійного проживання.

Духовенство також забороняло кобзарям грати та співати. Про один такий випадок на Катеринославщині згадує Петро Древиченко: «Пішли ми в Самарський монастир біля Новомосковська, у лісі я, Гирман, Баштанник... почали грати під брамою монастиря думу «Про Олексія Поповича». Як почули про це монахи, то зараз нас прогнали, та ще чуть не били. Ігумен Самарського монастиря погрожував кобзарям і побив кобзу за безбожницькі пісні» [9, с. 36].

Організатори XII Археологічного з'їзду 1902 р. у Харкові запросили виступити перед учасниками шість кобзарів і шість лірників. Успіх був величезний. З'їзд звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням змінити своє ставлення до кобзарів, оскільки вони не жебраки. Будучи сліпими, заробляють на прожиття виконанням пісень релігійного, історичного та побутового змісту.

Міністр В. К. Плеве (1846–1904) розпорядився, щоб його підлеглі на місцях не забороняли їм ходити по селах і містах і співати пісень. Незважаючи на це, дрібні поліцейські чини продовжували до них чіплятися. Кобзарі самі піднялися на захист своїх інтересів. Степан Пасюга, Павло Гащенко і Григорій Кожушко восени 1902 р. звернулися до Московського Імператорського археологічного товариства з проханням надати їм дозвіл вільно пересуватися і виконувати думи та пісні. Голова Товариства графиня П. С. Уварова листовно нагадувала Катеринославському губернатору генерал-лейтенанту Генерального штабу графу Ф. Е. Келлеру про відповідне розпорядження міністра внутрішніх справ [4, с. 48-49].

Д. І. Яворницький став ініціатором проведення наступного, XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі [13, с. 90]. Засідання влітку 1905 р. відбувалися в палаці Г. О. Потьомкіна, історичному музеї та Вищому гірничому училищі. Серед безлічі питань, які доводилося вирішувати організатору, зупинимося лише на одному: Д. І. Яворницький і кобзарі. Вважається, що молодого вченого надихнуло на захоплення думами та історичними піснями знайомство зі славнозвісним О. М. Вересаєм (1803–1890) [12, с. 77].

Протягом багатьох років Дмитро Іванович морально і матеріально підтримував багатьох народних співців, організовував для них концерти в Катеринославі та інших містах у приміщенні музею, навчальних закладах, засіданнях та гуляннях «Просвіти», на Південно-російській обласній сільськогосподарській, промисловій і кустарній виставці 1910 року в Катеринославі, кустарній виставці в Санкт-Петербурзі, XIII Археологічному з'їзді тощо.

Тривалі тісні творчі й людські стосунки вчений підтримував із багатьма народними виконавцями. Серед них:

Терентій Макарович Пархоменко (1872–1910). Родом із Чернігівщини. На десятому році втратив зір. Опанувавши гру на

бандурі, він швидко набув популярності серед кобзарів. Своєю виконавчою діяльністю зацікавив Миколу Лисенка (1842–1912), три місяці прожив у нього, вдосконалюючи гру та репертуар. Кобзар часто бував у Катеринославі [9, с. 117]. Виступав у різних наукових установах. У нашому місті Т. М. Пархоменко взяв у свій репертуар текст і мелодію пісні на смерть Т. Г. Шевченка, яку він назвав «Похоронним маршем» [9, с. 118]. Був у дружніх стосунках із Д. І. Яворницьким. Учасник XII і XIII Археологічних з'їздів.

Григорій Семенович Кожушко (1880–1924). Один із найвидатніших кобзарів, який не лише чудово виконував народні думи і пісні, а й власні твори. Він відвідував Катеринослав декілька разів. Про обставини його знайомства із директором Катеринославського музею імені О. М. Поля Г. С. Кожушко згадував: «Опинившись у Катеринославі і мандруючи дворами, заробляв на прожиття грою на бандурі та співом». Один із слухачів направив співця в музей. «Там мене прийняв професор пан Яворницький. Послухавши мої пісні, він запропонував мені залишитися в музеї і грати для відвідувачів музею. Я охоче погодився. Це було в половині серпня 1911 р. У листопаді того самого року Товариство Катеринославської «Просвіти» влаштувало концерт, на який були запрошені ще три кобзарі: мій вчитель Пасюга, Кучеренко та Гащенко. Концерт пройшов з великим успіхом. Нас почали запрошувати до різних навчальних закладів» [9, с. 145].

Саме тоді в Катеринославі в доньки Ольги Кривинюк, патронажного лікаря в с. Лоцманська Кам'янка, та в Д. І. Яворницького гостювала Олена Пчілка (1849–1930). В музеї вона слухала кобзаря. Свої враження передала на сторінках газети для молоді «Молода Україна»: «До музики він має хист, грає добре. Співає ж просто чудово» [9, с. 138].

Д. І. Яворницький допоміг кобзарям С. А. Пасюзі (1862–1933) та Г. С. Кожушку в працевлаштуванні, відправивши їх в 1913 р. з рекомендаційним листом до свого доброго приятеля, завідуючого грязелікарнею в Саках Д. Р. Манича. За сприяння Дмитра Івановича Григорій Семенович одержав запрошення від Катеринославської губернської земської управи поїхати в Санкт-Петербург на кустарну виставку.

Іван Іович Кучугура-Кучеренко (1878–1943). В афішах перед його прізвищем стояли епітети «знаменитий», «славетний», «славнозвісний». Так його величав у Катеринославі Д. І. Яворницький. Вони познайомилися навесні 1906 р. на базарі. Перша зустріч справила велике враження на вченого. Запросивши співця додому і послухавши у його виконанні деякі думи та історичні пісні, Дмитро Іванович сказав: «Мені він видався коштовним діамантом, що тільки тоді заграє всіма барвами, коли його відшліфує вмільний май-

стер. Ось такого шліфування потребував Кучугура-Кучеренко. Мені дуже хотілося, щоб голос цього кобзаря почули не тільки на Україні, а й по всій Росії. Я тоді сказав йому: «Вам треба трохи підучитися». В той час була тільки єдина людина, яка б змогла допомогти кобзареві вийти в люди на широкий шлях. Це славнозвісний художник Панас Георгійович Сластьон» [12, с. 262]. Дмитро Іванович написав листа до свого побратима і відправив з ним кобзаря. Крім великої моральної підтримки, професор подбав і про матеріальну допомогу, організувавши в Катеринославі концерт співця. Всі квитки були розпродані. На концерт прийшло все місто. Був серед глядачів і губернатор. Д. І. Яворницький прочитав лекцію про високу художню цінність героїчного епосу українського народу і майстерність виконавця і вивів його на сцену. Кобзар виконав «Думи мої, думи», «Буря на Чорному морі», «Гей, гук, мати, гук», «Зоре моя вечірняя», «У Царграді на риночку», «Та не жури мене, моя мати, бо я сам журюся», «Ой, пушу я кониченьку в саду», «Усі гори зеленіють». Після кожного номера кобзаря викликали на «біс» [9, с. 186].

21 листопада 1911 р. у залі Англійського клубу відбувався бал-концерт Катеринославської «Просвіти». Професор Д. І. Яворницький чудовою українською мовою прочитав лекцію про кобзарів та лірників, яка викликала жвавий інтерес великої аудиторії. Потім виступили кобзарі Іван Кучугура-Кучеренко, Степан Пасюга та Григорій Кожушко. Особливий успіх випав на долю Івана Іовича, який закінчив концерт маршем «Ми – гайдамаки» [11, с. 319]. Про цей же концерт схвально відгукнулася Олена Пчілка в редактованому нею «Рідному краї». На запрошення Д. І. Яворницького співак побував у Катеринославі в 1913 р. Останній виступ у нашому місті відбувся в 1916 р. Дмитро Іванович відкрив його лекцією «Народні музики-кобзарі».

Єгор Хомич Мовчан (1898–1968). Ще будучи учнем Степана Пасюги, він із своїм наставником побував у Катеринославі і познайомився з Д. І. Яворницьким. Учений запросив обох кобзарів виступити з концертом у музеї [9, с. 229].

25 вересня 1911 р. Дмитро Іванович виступив на черговому засіданні Катеринославської вченої архівної комісії з доповіддю про Г. Кожушка, відрекомендувавши його присутнім як здібного кобзаря і віртуоза гри на бандурі. Д. І. Яворницький відправив його для вдосконалення виконавчої майстерності до О. Г. Сластьона.

За свідченням І. М. Шаповала, Дмитро Іванович розшукав і запросив у 1905 р. на XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі дев'ять сліпих кобзарів [12, с. 74].

Улітку-восени 1910 р. у Катеринославі проходила Південно-російська обласна сільськогосподарська, промислова і кустарна ви-

ставка з залученням іноземних експонатів. Поряд із американською, оснащеною найновішими досягненнями науки і техніки, фермою розмістили український хутір. Для детального розроблення проекту запросили професора Д. І. Яворницького. За його порадою збудували селянську садибу, яка складалася з хати, комори, сінника із квітником-чорнобривцями, м'ятою-рутою, королевим цвітом, соняшниками, пасікою. У спекотний день відвідувачів вабила криниця з журавлем. Садибу оточував плетений пліт з перелазом [14, с. 206].

І не був би Д. І. Яворницький самим собою, якби в цю мальовничу оселю не запросив кобзаря Степана Пасюгу [14, с. 207; 1, с. 8]. Український хутір постійно привертав увагу відвідувачів. Чи не найбільшим приваблюючим фактором був бандурист. Сучасник і очевидець писав: виконавець «своїм своєрідним співом, який нагадував мелодекламацію, в більшості протяжно, журливо, під акомпанемент мелодичного українського інструменту – бандури приваблював багатьох відвідувачів, які слухали з великою увагою і цікавістю виконувани бандуристом пісні і думи про народних героїв України» [14, с. 207].

Гуманне ставлення і опіка вченим кобзарів знайшла своє відображення на сторінках катеринославської преси. Зупинимося лише на деяких публікаціях україномовного часопису «Дніпрові хвили». Так, у січні 1912 р. у губернському місті виступали кобзарі Степан Пасюга, Іван Кучеренко, Павло Гащенко і Григорій Кожушко [3, с. 25]. В другому номері часопису від 16 січня вміщені фотографії цих виконавців народного епосу. 1 лютого того ж року «Дніпрові хвили» повідомляли, що Г. Кожушко живе в Катеринославі [4, с. 48-49]. 2 серпня 1912 рр. і часопис писав про гулянку 16-17 серпня в Потьомкінському саду Катеринославського літературно-артистичного товариства «Просвіта», де перед учасниками виступали кобзарі С. Пасюга та М. Кравченко [5, с. 215, 217], та вміщено декілька фотографій виконавців.

Не переривалися творчі зв'язки вченого з кобзарями і за радянської влади. Влітку 1925 р. у Катеринослав приїхала перша київська капела кобзарів. Концерт відкрила вступна лекція Д. І. Яворницького про кобзу та кобзарів [12, с. 73]. Учений вже вкотре прийшов на допомогу здібному виконавцю, відправивши до Гната Хоткевича 15-річного хлопчика із Солоного Миколу Петренка.

Дмитро Іванович дружив із місцевим кобзарем В. І. Носачевським (1885–1962), артистом і бандуристом. У 1935 р. учений запросив виконавця на своє 80-ліття. Василь Іванович виконав для ювіляра улюблені думи та пісні.

Подвижницька діяльність вченого по збереженню й відродженню кобзарського мистецтва дістала високу оцінку сучасників. Визнанням

заслуг вченого на ниві популяризації народного епосу стало любовне прізвисько «кобзарський батько», яке дуже точно відповідало душевним устремлінням Д. І. Яворницького.

Бібліографічні посилання

1. Дніпрові хвилі. – Катеринослав. – 1910. – № 1 від 1 жовтня. – С. 8.
2. Там само. – Катеринослав. – 1911. – № 23–24 від 4 грудня. – С. 319.
3. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 2 від 16 лютого. – С. 25.
4. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 3 від 1 лютого. – С. 48–49.
5. Там само. – Катеринослав. – 1912. – № 15–16 від 2 серпня. – С. 215–217.
6. *Кирдан Б. П.* Народні співці – музиканти на Україні / Б. П. Кирдан, А. Омельченко. – К., 1980.
7. Кобзарі // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1056–1057.
8. *Кулиш П. А.* Записки о Южной Руси / П. А. Кулиш. – К., 1991. – Т. 1.
9. *Лавров Ф.* Кобзарі / Ф. Лавров. – К., 1986.
10. Літопис Руський. – К., 1989.
11. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б. А. Рыбаков. – М., 1963.
12. *Шаповал І. М.* В пошуках скарбів / І. М. Шаповал. – К., 1969.
13. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність // М. М. Шубравська. – К., 1972.
14. Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912.
15. *Яворницький Д. І.* Група кобзарів та лірників на українському ярмарку / Д. І. Яворницький // З української старовини. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 26.10.2010

УДК 069 (477.63)

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ОБЛАСНОГО МУЗЕЮ В ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст. (до 1940 р.)

На основі опублікованих джерел та архівних матеріалів зроблена спроба реконструкції фінансово-економічного життя, матеріальних потреб і реального забезпечення Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького з середини ХІХ ст. до 1940 р.

Ключові слова: музей, фінансово-економічне життя, кошти, матеріально-технічні потреби.